

UOT-811.512.162

Səhifə: 128-133

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2023.1.128>

Qənirə Məmmədzada
Gəncə Dövlət Universiteti
ganira.mammadzadeh@gmail.com

MÜRƏKKƏBTƏRKİBLİ SÖZLƏRİN HƏR İKİ TƏRƏFİNDƏ İŞLƏNƏN QRAMMATİK ELEMENTLƏRİN DERİVATİV FUNKSİYASI

Açar sözlər: *derivasiya, model, şəkilçi, sözyaratma*

Ключевые слова: *деривация, модель, суффикс, словообразование, агглютинация*

Key words: *derivation, model, suffix, wordformation, agglutination.*

Azərbaycan dilində komponentləri qrammatik elementlərin hesabına vəhdət yaradan mürəkkəbtərkibli sözlərin formalaşmasının özünəməxsus ənənələri vardır. Mürəkkəbtərkibli sözlər zaman-zaman həm yanaşma üsulu və həm də sözdüzəldici şəkilçilərin iştirakı ilə formalaşdığı kimi sözdəyişdirici şəkilçilərin derivativliyə keçidi əsasında da özünə zəngin bir ənənə yaratmışdır. Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu olduğundan bu dildə silsilə şəkilçi bolluğu ona imkan verir ki, təkcə mürəkkəb söz daxilində və sonunda yox, eyni zamanda həm sözdaxili və sözsonu mövqedə şəkilçilərin işlənməsi yolu ilə mürəkkəbtərkibli dil vahidləri formalaşsın. Azərbaycan dilində bu üsulla zəngin sözyaratma potensialı baş vermişdir. Bunları müxtəsər şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: Birinci tərəfdə kəmiyyət, ikinci tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisi işlənməsi üzrə formalaşan mürəkkəbtərkibli sözlər.

Azərbaycan dilində bu üsulla mürəkkəb sözyaratma prosesi ənənəvidir. Yəni bu tipli mürəkkəb sözlərin mövcudluğu Azərbaycan dili üçün yeni deyildir. Belə bir model Azərbaycan dilində zaman-zaman formalaşmış, məişət danışığında sabitləşmiş və özündə daimi bir ənənəvilik yaratmışdır. Odur ki, dilin leksik-semantik potensialının inkişafı ilə əlaqədar onun lüğət tərkibi də yeni sözlərlə zənginləşməkdə davam etmişdir. Azərbaycan dilində göstərilən qayda üzrə aşağıdakı kimi mürəkkəbtərkibli sözlər formalaşmışdır: dağlararası, ceyranlar oylağı, igidlər oylağı, qəhrəmanlar yurdu, çaylararası, sulararası, gözəllər gözəli, odlar yurdu, süfrələr bəzəyi, qurdlar vadisi, divlər məskəni və s.

Azərbaycan dilində mürəkkəbtərkibli sözlərin ənənəsi üzrə həmin modelə, yəni sözdaxili kəmiyyət, sözsonu mənsubiyyət şəkilçili struktura uyğun bir çox yeni dil vahidləri formalaşmışdır. Bunlara aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: dillərarası, ölkələrarası, xalqlararası, millətlərarası, qitələrarası, qütblərarası, sivilizasiyalararası, növlərarası, dənizlərarası, konfranslararası, cərgələrarası, növbələrarası və s.

Bu tipli sözlərin müəyyən qismi söz birləşməsi, digər bir qismi isə mürəkkəb tərkib kimi formalaşmışdır. Ancaq prinsip eynidir. Birinci tərkibdə cəm şəkilçisi, ikinci tərkibdə isə mənsubiyyət şəkilçisi işlənir. Mürəkkəbtərkibli sözlərin müasirliklə səsləşən qismi çox zaman rus dilindəki oxşar qarşılıqla münasibətdə təhlil olunduğu üçün onların kalka adlandırılması fikirləri də baş vermişdir. Kalka ilə bağlı onu demək lazımdır ki, bu barədə bəzi hallarda qeyri-müəyyən fikirlər də söylənmişdir. “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə kalka aşağıdakı kimi mənalandırılır: “Kalka. Başqa dilə məxsus söz və ifadələrin hissələrini bir-bir hərfi tərcümə etmək yolu ilə düzəldilən nitq vahidləri. Semantik kalka (эпиграмм-рукопись, üstqurum-надстройка), frazeoloji kalka (yaşayış uğrunda mübarizə- борьба за существование)” və s. [1, s.257]. Burada kalka başqa dilə məxsus ifadələrin hərfi tərcüməsi kimi təqdim edilir. Ancaq məsələ bundadır ki, kalka həmişə tərcümə ekvivalenti olmur. Kalkada bir qayda olaraq oxşar variantlar axtarılır. Kalkaedən dildə elə qarşılıqlar axtarılır ki, onlar orijinala daha yaxın olsun, anlayış daha uyğun variantla verilə bilsin. Kalka sözünün özü mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Latın dilindən fransız dilinə keçdikdən sonra bu söz beynəlxalq termin kimi işlənməyə başlamışdır. Kalka sözü hərfi mənada kopya deməkdir.

Ancaq kalka termini tamamilə kopiya, surət kimi hərfi tərcümə ilə məhdudlaşmır. Çünki kalkanı hər yerdə, hər zaman kopiya ilə, surət ilə eyniləşdirmək mümkün deyildir. İnternetə aid bir məlumatda, hətta kalka “Xarici leksikanın yeganə assimilyasiya vasitəsi adlandırılır” [9].

Kalka müasir dilçiliyin elə bir problemdir ki, onların statusu artdıqca, genişləndikcə, zənginləşdikcə fikir və mülahizələrdə də bir çox fərqlənmələrin baş verəcəyi istisna olmayacaqdır. Kalkalaşma prosesində əlbəttə ki, yad dilin modelindən birbaşa istifadə olunmur, ana dilindəki oxşar model tapılır və qarşılaşdırılır, ifadə vasitələri isə uyğun, özgə dildəki mənalara oxşarlıqla çatdırıla bilən dil elementləri əsasında əvəzləşdirilir. Oxşar xüsusiyyətlər müasir qloballaşma və inteqrasiya şəraitində digər dillərdəki kimi Azərbaycan dilində də müşahidə edilir.

Birinci və ikinci tərəfində yönlük hal, həmçinin, birinci tərəfində yönlük hal, ikinci tərəfində isə digər qrammatik şəkilçilər işlənməsi üzrə formalaşmış mürəkkəbtərkibli sözlər üstünlük təşkil edir. Mürəkkəbtərkibli sözlərin bu qisminin formalaşmasında yönlük hal şəkilçisi ilə yanaşı feil kateqoriyalarına məxsus şəkilçilər də iştirak edir. Onları müxtəsər olaraq aşağıdakı nümunələr üzrə qruplaşdırmaq mümkündür: a) hər iki tərəfində yönlük hal şəkilçisi iştirak edənlər. Bu üsulla düzəlmiş mürəkkəbtərkibli sözlər məzmunca feili xəbərə aid tərz bildirir: eninə-uzununa (vurmaq), eninə boyuna (baxmaq), başına-gözünə (vurmaq), tərəsinə-dizinə (çırpmaq), başına-başına (döşəmək), belinə-belinə (vurmaq) və s; b) birinci tərəfində yönlük hal şəkilçisi, ikinci tərəfində qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi iştirak edənlər. Azərbaycan dilində bu quruluşa malik olan bir çox sözlər formalaşmışdır. Bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: güləbənzər, ayabənzər, yağabənzər, malaoxşar, suyabənzər, sapaoxşar, salxımabənzər, çayabənzər, insanabənzər, meymunabənzər, itəoxşar, adamaoxşar və s.

Azərbaycan dilindəki bu tipli mürəkkəbtərkibli sözlər quruluşca rus dilindəki цветеподобный (işğabənzər), луноподобный (ayabənzər), маслоподобный (yağabənzər), рекоподобный (çayabənzər), человекоподобный, человекообразный, (insanabənzər, insanaoxşar), (обезьяноподобный, обезьянообразный), (meymunabənzər, meymunaoxşar), kimi sözləri xatırladır. Rus dilindəki birləşdirici (interfiksler) elementlərlə bağlı bir mənbədə göstəriləndiyi kimi bu dildə komponentlərdaxili elementlərin iştirakı ilə тридцатилетие (otuzillik), двадцатилетный (iyirmiillik), трехъярусный (üçmərtəbəli), двухосный (iki oxlu), громкоговорящий (ucadandıran), быстробегущий (itigedən) kimi sözlər də formalaşmışdır [10]. Oxşar modelə ingilis dilindəki müvafiq mürəkkəbtərkibli sözlərdə də rast gəlmək olur: antropomorphous (insanabənzər), monkey-like (meymunabənzər), unsociable (adamayovuşmaz) [3, s.622, 753, 550]. İngilis dilində də rus dilində olduğu kimi mürəkkəbtərkibli sözlərin bir qisminə aralıq bitişdirici sait və samitlərin işləndiyi müşahidə olunur: gasometr (qazölçən), speedometr (sürətölçən), handiwork (əl işi), statesman (dövlət xadimi) [8, s.170].

Nümunələrdən göründüyü kimi kalka heç də başqa dildən köçürmə olmayıb hər hansı anlayışın kalkaedən dildə oxşar modelə, oxşar leksik və qrammatik vasitələrlə ifadə olunan variantından ibarətdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir tərəfində yönlük hal, ikinci tərəfində qeyri-müəyyən təsirlik hal şəkilçisi iştirak edən model Azərbaycan dilində rus dilindən və ya başqa dildən köçürmə deyil, özünün daha qədim ənənələri vardır. Səyahət sözlərinin birində deyilir:

Qoyunlu ellər gördüm

Qurulu yaya bənzər

Qoyunsuz ellər gördüm

Qurumuş çaya bənzər [6, s.15].

“Koroğlu” dastanının müstəqil qoşmalar hissəsindəki bir qoşmada deyilir:

Üç yaşından beş yaşına varanda

Yenicə açılmış gülə bənzərsən.

Beş yaşından on yaşına varanda

Arıdan saçılmış bala bənzərsən [5, s.478].

Bu nümunələrdəki yaya bənzər, çaya bənzər, gülə bənzər, bala bənzər ifadələrinin işlənməsi ilə əlaqədar onu demək lazımdır ki, məsələn, ağcabənzər, adamabənzər, meymunabənzər və s. kimi mürəkkəb sözlərin təşkil olunduğu modellər Azərbaycan məişət dilində ta qədimdən mövcud

olmuşdur. Ancaq başqa dillərə məxsus yeni anlayışlar bu dildəki uyğun modelin əsasında öz ənənəsi üzrə formalaşmışdır.

c) birinci tərəfində yönlük hal, ikinci tərəfində qeyri-qəti gələcək zamanın inkar şəkilçisi işlənənlər

Mürəkkəbtərkibli sözlərin bu qismi əslində ikinci tərəfdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi işlənən sözlərin inkar məzmunlu variantından ibarətdir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində bu tipli aşağıdakı kimi mürəkkəbtərkibli sözlərə rast gəlmək mümkündür: adamaoxşamaz, geriyə dönmüş, yolasığışmaz, ələ keçməz, ölçüyə gəlməz, ağılasığışmaz, ağılagəlməz, gözəgörünməz, diləyatmaz, ağılabatmaz, ələdüşməz, adamayovuşmaz, qarayaqovuşmaz, xeyirəyaramaz, işəyaramaz və s.

ç) birinci tərəfində yönlük hal, ikinci tərəfində nəqli keçmiş zaman şəkilçisi işlənənlər.

Bu tipli mürəkkəb sözlər də bir qayda olaraq atributiv səciyyə daşıyır və özündən sonrakı sözlərin təyini vəzifəsində işləyir: daşadönmüş (bəxt), külədönmüş (yerlər), dərdədönmüş (adam), qaragəlmiş (gün), başagəlmiş (hadisə) və s. Azərbaycan dilində bu tipli mürəkkəbtərkibli söz modeli də əlbəttə ki, yeni deyildir, qədim ənənələrə malikdir və öz ənənələrini davam etdirir-ətdirə zamana, məkana, hadisəyə, situasiyaya, əlaqə və münasibətə uyğun olaraq müvafiq leksik-semantik vahidlərin formalaşmasında özünün təməl rolunu nümayiş etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin model üzrə formalaşmış mürəkkəbtərkibli sözlərə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da rast gəlmək olur: “Dəli Qarcar ağzın köpükləndirdi. Dədə Qorqudun yüzünə baqdı. Aydır: Əleykəsalam! Ay əməli azmış, feili dönmüş. Qadir Allah ağ alnına qada yazmış! Ayaqlılar buraya gəldiyi yoq. Sana noldu” [4, s.58].

Birinci və ikinci tərkibində mənsubiyyət, həmçinin, birinci tərkibində mənsubiyyət, ikinci tərkibində digər qrammatik şəkilçilərin iştirakı ilə düzələn mürəkkəbtərkibli sözlər də işlənməsinə görə diqqəti cəlb edir. Mürəkkəbtərkibli sözlərin bu qismini özlərinin struktur xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) hər iki tərəfi mənsubiyyət şəkilçilərinin iştirakı ilə formalaşanlar:

Gözü dolusu (baxmaq), ürəyidolusu (sevmək); ömrü boyu (çalışmaq), ömrü uzunu (zəhmət çəkmək), həyatı boyu (arzulamaq).

Bu nümunələrdən göründüyü kimi gözü dolusu, ürəyidolusu sözlərində əlamət və keyfiyyət, məmnunluq, ömrü boyu, ömrü uzunu, həyatı boyu sözlərində isə vaxt, zaman anlayışı bildirilir;

b) birinci tərəfi mənsubiyyət, ikinci tərəfi nəqli keçmiş zaman şəkilçisi ilə formalaşanlar. Bu tipli adıbatmış, boynuqırılmış, gözü çıxmış, başı batmış, əməli azmış, feili dönmüş, gönüyanmış, əliqurumuş, ağzıyanmış, papağıboşqalmış, oğlu ölmüş, canı çıxmış, ağılaşmış kimi mürəkkəbtərkibli sözlərdə söyüş, qarğış, nifrın mənaları bildirilsə də həmin quruluşdakı canıyanmış, diliyanmış kimi sözlər daha çox yumşaldıcılıq, əzizləyicilik məqamında da işlənilə bilər.

c) birinci tərəfində mənsubiyyət, ikinci tərəfində feilin qeyri-qəti gələcək zamanının inkar şəkilçisi işlənənlər: adı bilinməz (igid), ağılıkəsməz (uşaq), arasıkəsilməz (axın).

Tərkib hissələrinin hər ikisində qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin təsdiq və inkarda işlənməsi ilə düzələn mürəkkəbtərkibli sözlər aşağıdakılardan ibarətdir:

a) birinci tərəfində qeyri-qəti gələcək zamanının təsdiqini, ikinci tərəfdə inkarını bildirən şəkilçinin işlənməsi: gedər-gəlməz (yol), düşər-düşməz (gediş), dəyər-dəyməz (qiymət), dadar-doymaz (yemək); b) hər iki tərəfində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarını bildirən –maz (-məz) şəkilçisinin işlənməsi: dinməz-danışmaz (iş görmək), dinməz-söyləməz (qulaq asmaq), ölməz-itməz (sənət) və s.

Mürəkkəbtərkibli sözlərin bu növündən təhkiyə dilində emosiya yaratmaq məqsədi ilə də istifadə olunur:

Dəyirmançı dili tutar-tutmaz dedi:

- Ay qadan alım, bəs mən nə eləyim? [5, s.179]; Hürü xanım heç bir söz demədi. Dinməz-söyləməz başını saldı aşağıya [5, s.319]; Kürdoğlu dinməz-söyləməz yerindən durdu, əl atıb İsabalmı atın üstündən götürüb yerə vurdu [5, s.353].

Birinci və ikinci tərkib hissəsində çıxışlıq hal, həmçinin birinci tərkib hissəsində çıxışlıq hal şəkilçisi ilə yanaşı ikinci tərkib hissəsində digər qrammatik kateqoriya şəkilçilərinin işlənməsi üzrə

formalaşmış mürəkkəbtərkibli sözlər də özünəməxsus anlayışlarla ifadə olunur. Nümunələrə görə bunları aşağıdakı kimi təsvir etmək olar: a) hər iki tərəfində çıxışlıq hal şəkilçisi işlənənlər. Bu üsulla formalaşan mürəkkəbtərkibli sözlər, bir qayda olaraq feili xəbərə aid tərz, zaman, məsafə və s. anlayış bildirir: çöldən-düzdən (yığışmaq), əldən-dildən (düşmək), əldən-ayaqdan (getmək), başdan-gözdən (olmaq), uzaqdan-yaxından (gəlmək), altdan-üstədən (danışmaq), azdan-çoxdan (bilmək) və s.

Bu tipli mürəkkəbtərkibli söz modeli də yeni olmayıb qədim ənənələrə malikdir və öz ənənələrini daimi olaraq davam və inkişaf etdirir. Həmin tipli model üzrə formalaşmış mürəkkəbtərkibli sözün “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənməsi də maraqlıdır. “Ozan, evin dayağı olur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə də adım əzizlər, göndərər” [4, s.22]; b) birinci tərəfində çıxışlıq, ikinci tərəfində yönlük hal şəkilçisi işlənənlər. Bu üsulla düzələn mürəkkəbtərkibli sözlər də feilə aid olaraq keyfiyyət, tərz, münasibət, məsafə və s. anlayışlar bildirir: doğrudan-doğruya (inanmaq), daldan-dala (qalmaq), əldən-ələ (keçmək), başdan-baş (bəzənmək), işdən-işə (keçmək), dildən-dilə (düşmək), böyükdən-kiçiyə (qoşulmaq), yeddindən-yetmişə (hazır olmaq), haldan-halə (düşmək), könlükdən-könlü (vurulmaq), birdən-birə (dillənmək), əldən-ələ (gəzmək), gündən-gənə (eşitmək), aşağıdan-yuxarıya (yönəlmək), bığdan-saqqala (düşmək), bizdən-bizə (yetişmək).

Azərbaycan dilinin mürəkkəb sözyaratma üsulu kimi bu model, xüsusilə məişət dilində emosiya yaratmaq baxımından səciyyəvi keyfiyyətə malikdir: “Axırda xəbərdən-xəbərə, xəbərdən-xəbərə öyrəndilər ki, Aşıq Cünun Telli xanımın yanındadır” [5, s.84]; Ağızdan-ağıza doğru xəbər yoxdur [2, s.24]; c) birinci tərəfində çıxışlıq hal, ikinci tərəfində inkar şəkilçisi işlənənlər. Bu üsulla formalaşan mürəkkəbtərkibli sözlər atributiv xarakter daşıyır, özündən sonrakı ad bildirən sözlərin təyini kimi işlənir: yenidənqurma (işləri), atadanqalma (miras), ucdatutma (qırğın), göydəndüşmə (nemət), köhnədənqalma (tikili), Nuhdanqalma (mərasim), mərkəzdənqaçma (hadisəsi) və s.

Tərəflərində şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin işlənməsi ilə düzələn mürəkkəbtərkibli sözlər. Bu tipli sözləri struktur tərkibi əsas etibarilə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) hər iki tərəfində şühudi keçmiş zaman şəkilçisi iştirak edən sözlər. Belə sözlər, bir qayda olaraq atributiv xarakter daşıyır: qırdı-qaçdı (adam), qaçdı-qovdu (oyunu); b) birinci tərəfində şühudi keçmişin təsdiqi, ikinci tərəfində şühudi keçmişin inkar şəkilçisi işlənən sözlər. Belə sözlər, artıq atributiv yox, adverbial xarakter daşıyır və özündən sonrakı xarakterə aid olur: gəldi-gəlmədi (yarıtmır), oldu-olmadı (danışır), tutdu-tutmadı (əl çəkmir), bildi-bilmədi (danışır), qaldı-qalmadı (istəyir) və s. Bəzi hallarda birinci komponentdə şühudi keçmiş zaman şəkilçisi iştirak edən mürəkkəbtərkibli sözün ikinci tərəfində qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi də işlənir ki, bu halda formalaşan söz atributiv mənə bildirir: gəldi-gedər (adam).

Tərəflərində feilin arzu şəkilçisi işlənən sözləri quruluşuna görə aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar: a) hər iki tərəfində arzu şəklinə aid -a (-ə), -ya (-yə) şəkilçisi iştirak edənlər; bunlar bir qayda olaraq feili xəbərə aid olub tərz anlayışı bildirir: baxa-baxa (qalmaq), basa-basa (gəlmək), qıra-qıra (getmək), dura-dura (yorulmaq), yata-yata (ağırlaşmaq), otura-otura (gözləmək), döyə-döyə (öyrətmək), gülə-gülə (danışmaq), axsaya-axsaya (yerimək), deyə-gülə (rəftar etmək) və s.; b) birinci tərəfində arzu şəklinin təsdiqini, ikinci tərəfində inkarını bildirən şəkilçilərinin iştirakı; belə mürəkkəb tərkibli sözlər, bir qayda olaraq özündən sonrakı feili xəbərə aid olaraq şübhə, güman və qeyri-müəyyənliklə səciyyələnən tərz anlayışı bildirir: qala-qalmaya (bilinmir), gələ-gəlməyə (bilmək olmur), tuta-tutmaya (demək olmur), deyə-deməyə (güman olmur) və s.

Hər iki tərəfində əmr formasının birinci şəxs təkinə aid -ım (-im, -um, -üm) şəkilçisi işlənənlər. Belə mürəkkəbtərkibli sözlər də bir qayda olaraq feili xəbərə aid tərz anlayışı bildirir: görüm-baxım (eləmək), eşim-eşim (eşmək), dilim-dilim (doğramaq), kəsım-kəsım (kəsmək), qatım-qatım (qatlamaq), yolum-yolum (yolmaq). Bəzi hallarda hər iki komponentdə əmr şəkilçisi işlənən mürəkkəbtərkibli sözlər atributiv səciyyə üzrə də motivləşmiş olur: ölüm-dirim (iş), ölüm-itim (dünyası), Azərbaycan dilində komponentləri qrammatik şəkilçilər hesabına birləşən mürəkkəbtərkibli sözlər çoxdur. Onların formalaşma və zənginləşmə imkanları da olduqca genişdir. Çünki birincisi, ana dilinin leksik-semantik inkişafına pozitiv təsir göstərən ictimai, mədəni, məişət,

sosial, iqtisadi və s. amillər mövcuddur, ikincisi Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu olduğu üçün onun zəngin şəkilçi potensialı intensiv sözyaratma imkanlarına malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M., Verdiyeva S., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2020, 656 s.
2. Atalar sözü. Bakı, Öndər Nəşriyyat, 2004, 264 s.
3. İngiliscə-Azərbaycanca, Azərbaycanca-İngiliscə müasir lüğət. Bakı, Qismət, 2008, 912 s.
4. “Kitabi-Dədə Qorqud”, Bakı, Öndər Nəşriyyat, 2004, 376 s.
5. “Koroğlu” dastanı, Azərbaycan EA nəşriyyatı. Bakı, 1959, 520 s.
6. Sarıyeva İ. Folklorumuzun qədim örnəkləri-sayaçı sözlər, holavarlar, əkinçi nəğmələri.//Bakı xəbər, 2015, 24 iyun, s. 15.
7. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
8. Азимова М.Н. Структурно-семантические особенности сложных существительных в современном английском и таджикском языках // Вестник Таджикского Государственного Университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук, 2012; с. 166-179.
9. Kalka (dilçilik) az. wikipedia.org/wiki/Kalka/dilçilik/ 23 oktyabr, 2018.
10. Соединительные морфемы (интерфиксы) в сложных словах- studfile.net /preview/ 7306656 /page: 17/: 01.12.2018.

Qənirə Məmmədzada

Mürəkkəbtərkibli sözlərin hər iki tərəfində işlənən grammatik elementlərin derivativ funksiyası

Xülasə

Azərbaycan dilində həm mürəkkəbtərkibli sözlərin potensialı, həm də onların formalaşma üsulları çoxşaxəli və genişdir. Mürəkkəbtərkibli sözlərin bir qismi şəkilçisiz, yanaşma üsulu əsasında formalaşdığı kimi digər bir qismi şəkilçilərin iştirakı ilə düzəlir. Şəkilçilərin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb sözlərin bəzilərində sözdüzəldici şəkilçilər, digər bir qismində isə sözdəyişdirici şəkilçilər aparıcılıq təşkil edir. Sözdəyişdirici şəkilçilər nominativ funksiya üzrə sözlər, tərkiblər arasında əlaqə və birləşdiricilik yaratdığı kimi sözdüzəltmə prosesində derivativ funksiya da daşıya bilir. Mürəkkəbtərkibli sözlərin əlaqə yaradıcı qrammatik vasitələr hesabına formalaşması dillərarası universal hadisə kimi baş vermiş olsa da bütün şəkilçili dillərdə onların funksiyası eyni deyildir. Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu olduğu üçün bu dildə qrammatik şəkilçilər silsiləvi xarakter daşıyır. Ona görə də bu dildə qrammatik şəkilçilərin derivativliyə keçid imkanları daha intensivdir. Mürəkkəb sözlərin tərkibində əlaqə yaradıcı kimi işlənən qrammatik şəkilçilər derivativ funksiya daşdıqda onlar, artıq, qrammatiklikdən uzaqlaşmış olurlar. Qrammatik şəkilçilərin derivativlik funksiyası intensiv olduğundan onlar mürəkkəb sözlərin hər iki komponentinin tərkibində işlənir. Azərbaycan dilində həmin qayda üzrə kəmiyyət və mənsubiyyət şəkilçilərinin iştirakı ilə millətlərarası cərgələrarası, dillərarası; yönlük hal və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçilərinin iştirakı ilə çayabənzər, ayabənzər, adama oxşar; əmr formasının inkarı və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçilərinin iştirakı ilə dəymədüşər; qeyri-qəti gələcəyin təsdiqi və inkarı dadar-doymaz, gedər-gəlməz, düşər-düşməz və s. sözlər düzəlir.

Ganira Mammadzada

Used on both sides of compound words derivational function of grammatical elements

Summary

In the Azerbaijani language, both the potential of complex words and the methods of their formation are diverse and wide. Some of the complex words are formed without suffixes, based on the method of approach, while others are formed with the participation of suffixes. Some of the complex words formed with the participation of imagers are led by word-correcting suffixes, and in others by modifying suffixes. Modifier suffixes can also carry a derivational function in the process of word modification, as well as connecting and unifying words and constituents in the nominative function. Even though the formation of compound words due to communicative grammatical means took place as a universal inter-linguistic phenomenon, their function is not the same in all suffixed languages. Since the Azerbaijani language has an agglutinative structure, grammatical suffixes in this language have a serial character. Therefore, in this language, grammatical suffixes have more intensive possibilities of transition to derivation. When the grammatical suffixes, which are used as connecting elements in complex words, have a derivational function, they are already far from grammaticality. Since the derivational function of grammatical suffixes is intensive, they are used in both components of compound words. In the Azerbaijani language, with the participation of quantity and affiliation suffixes according to the same rule, inter-ethnic inter-row, inter-linguistic; river-like, moon-like, man-like, with the presence of passive and indefinite future tense suffixes; negation of the command form and the presence of indefinite future tense suffixes do not occur; Affirmation and denial of the indeterminate future will not be satiated, exile, will not fall, etc. Words are fixed.

Ганира Мамедзаде

*Используется с обеих сторон сложных слов словообразовательная функция
грамматических элементов*

Резюме

В азербайджанском языке как возможности сложных слов, так и способы их образования разнообразны и широки. Одни сложные слова образуются без суффиксов, на основе метода сближения, а другие образуются с участием суффиксов. Одни сложные слова, образованные с участием образчиков, возглавляются словокоррекционными суффиксами, а другие – модифицирующими суффиксами. Суффиксы-модификаторы также могут нести словообразовательную функцию в процессе модификации слова, а также соединять и объединять слова и составляющие в номинативной функции. Хотя образование сложных слов за счет коммуникативных грамматических средств имело место как универсальное межъязыковое явление, их функция не одинакова во всех суффиксальных языках. Поскольку азербайджанский язык имеет агглютинативную структуру, грамматические суффиксы в этом языке имеют порядковый характер. Поэтому в этом языке грамматические суффиксы имеют более интенсивные возможности перехода в словообразование. Когда грамматические суффиксы, которые используются в качестве связующих элементов в сложных словах, несут словообразовательную функцию, они уже далеки от грамматичности. Поскольку словообразовательная функция грамматических суффиксов интенсивна, они употребляются в обоих компонентах сложных слов. В азербайджанском языке с участием суффиксов количества и принадлежности по тому же правилу межэтнические межрядные, межъязыковые; речной, лунный, человекоподобный, с наличием пассивных и неопределенных суффиксов будущего времени; отрицание формы команды и наличие неопределенных суффиксов будущего времени не встречается; Утверждение и отрицание неопределенного будущего не насытит, не наступит, не упадет и т. Д. Слова расставлены.

Çapa tövsiyə edən:

Gəncə Dövlət Universiteti

Rəyçilər:

*professor T.Quliyev
dosent M.Rəhimov*